

**НОВА ФУНДАМЕНТАЛЬНА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ ХЕРСОНА:
РЕЦЕНЗІЯ-РЕФЛЕКСІЯ НА ДОВІДНИК БІЛИЙ Д., ГОМАНЮК М., ДЯЧЕНКО С.,
КУЗОВОВА Н., МАКІЄНКО О., ЯРОВИЙ В. ЗВІЛЬНЕНА КАРТА. ДОВІДНИК
НОВИХ ГЕОНІМІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГРОМАДИ. ЗАГ. РЕД. Д. БІЛОГО,
М. ГОМАНЮКА. ХЕРСОН: ВИД-ВО ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ, 2025. 238 С.**

Водотика Сергій Григорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Савенок Людмила Андріївна,
*кандидатка історичних наук, доцентка,
викладачка
Фахового коледжу
Київського університету інтелектуальної власності
та права
Ludmilasavenok@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1055-941X*

Статтю присвячено огляду-рецензії довідкового видання «Звільнена карта. Довідник нових геонімів Херсонської громади», підготовленого експертною групою Комісії з перейменувань Херсонської міської військової адміністрації. До складу комісії увійшли відомі краєзнавці та громадські активісти Дементій Білий, Микола Гоманюк і Сергій Дяченко та херсонські науковці, викладачі Херсонського державного університету Наталя Кузовова, Олексій Макієнко і Вадим Яровий.

У довіднику проаналізовано й узагальнено величезний фактичний матеріал щодо кардинальних змін на карті геонімів Херсона за часи декомунізації та дерусифікації. Закономірно, що вони відбулися переважно в часи російської агресії проти України, а повномасштабне вторгнення та тимчасова російська окупація лише прискорили цей український і навіть перетворили процес.

Також у довіднику оброблено відомості про історію формування та зміни на карті топонімів Херсонської громади XIX–XXI століть, причому ці зміни дають можливість чітко простежити зміст політики історичної пам'яті впродовж трьох основних періодів історії Херсона – імперського, радянського і часів відновлення незалежності України.

Наголошено, що довідник є не лише вагомим внеском у процес формування української національної ідентичності херсонців, а й став помітним явищем у поступі херсонського краєзнавства.

Ключові слова: довідник, геоніми, Херсонська громада, експертна група, звільнена карта.

На довідники завжди існує значний попит. Проте якісних довідників постійно не вистачає. Наголосимо, що йдеться саме про якісні видання. Неякісних з'являється чимало, що пояснюється суто формальними намаганнями видати нашвидкуруч «зліплені» видання за наукові монографії. Йдеться про збірники з переліком здебільшого зрозумілих і банальних термінів без належного науково-довідкового апарату. Такі довідники приносять користь лише їхнім авторам.

Дефіцит якісних довідникових видань з історії пояснюється складністю та необхідністю витрати чимало напруженої праці. До того ж для підготовки якісного словника потрібна висока

кваліфікація автора, бажання та здатність підготувати якісну працю. Відразу наголосимо, що рецензоване видання є фаховим, кваліфікованим, якісним.

Актуальність і навіть нагальна потреба в такому довіднику не підлягає сумніву. У часи дерусифікації і декомунізації, російсько-української війни карта геонімів змінюється з небаченою швидкістю. Варто зазначити, що в цій царині шостий Президент України В. Зеленський продовжив розпочату п'ятим Президентом П. Порошенком давно назрілу справу. Це добрий приклад послідовності в державницькій політиці, причому гасло «Армія, мова, віра» стало стратегією

держави у війні з навалою Росії. До того ж херсонці сприймають пострадянські перейменування як єдиний процес (Білий, Гоманюк, 2025: 228).

Таке видання є як ніколи на часі. Його чекали державні структури, місцеве самоврядування, освітяни, науковці, усі патріотично налаштовані херсонці. Історики чекали довідника вже 10 років. Пригадуємо, що для написання текстів з історичного краєзнавства, зокрема відповідних лекцій, ми використовували аматорський «Перелік нових назв вулиць Херсона», виданий як додаток до відомої своєю увагою до історії краю херсонської газети «Гривна».

Структура довідника надзвичайно зручна і корисна для читача, що є своєрідною візитівкою видання. Довідник складається зі вступу, трьох розділів і додатку.

Насамперед відзначимо продумане та дбайливе поліграфічне оформлення, продумані ілюстрації. Це вкрай важливо з огляду на вимогливість читача, конкуренцію друкованих видань з YouTube та інші реалії інформаційного суспільства. Важливо, що електронна версія довідника розміщена на сайті «Херсон. Звільнена карта» (Херсон. Звільнена карта. Вебсайт ГО Херсонське обласне відділення Соціологічної асоціації України). На цьому сайті містяться численні матеріали, дотичні до питання перейменування та ширшої проблеми історичної пам'яті Херсона – до речі, сайт в електронній адресі має саме таку назву – «пам'ять». У розміщених матеріалах доволі широко представлена й відповідна діяльність кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету. Передусім заслуговують на позитивну оцінку значна кількість і високий професіоналізм матеріалів Наталі Кузовової. Сайт зроблений доволі якісно.

У «Передмові» один із редакторів видання Д. Білий подає мету видання, характеризує роботу Комісії з перейменувань Херсонської міської військової адміністрації у 2023–2024 роках та її експертної групи, підводить підсумки «кампанії з питань декомунізації топонімів в населених пунктах Херсонської міської громади, характеризує громадське обговорення перейменувань (Білий, Гоманюк, 2025: 8). До речі, у процесі цієї кампанії було перейменовано 165 назв, що становить 14% загальної кількості.

У першому розділі «Перелік старих і нових назв» міститься список нових і старих геонімів (райони, площі, проспекти, вулиці, провулки, бульвари, проїзди, сквери, парки, селища тощо) Херсонської міської громади – власне міста й околиць – Антонівки, Зеленівки, Богданівки, Комишан, Приозерного, Молодіжного, Садового, Придніпровського, Степанівки. Важливо, що кожне перейменування містить інформацію про відповідне розпорядження начальника ХМВА.

Інформаційно-довідкові матеріали щодо нових назв розміщені у другому розділі. Тут наведені старі назви та короткі довідки-обґрунтування нової назви із зосередженням уваги на коротенькій біографії діячів чи історичній події чи явищі, з якими пов'язаний відповідний топонім. У разі повернення первісної (дорадянської) назви подана історія її виникнення, наведені випадки «образно-поетичних назв» (скажімо, Яблунева вулиця в Антонівці). Також наводяться приклади переосмислення назв – типовим є перейменування в с. Придніпровське вулиці «55 років Перемоги» на вулицю «Перемоги», пов'язуючи нову назву «з визволенням Правобережної Херсонщини у листопаді 2022 р. від російських загарбників та очікуванням перемоги України у російсько-українській війні» (Білий, Гоманюк, 2025: 67).

На нашу думку, було б доречним у цьому розділі пояснити, чому стара назва потребує перейменування. Скажімо, у випадку з вищезазначеною вулицею в с. Придніпровське стара назва відображає радянське тлумачення подій Другої світової війни. Або перейменування назв вулиць «О. Матросова», «Першотравнева», «З. Космодем'янської» важливо пов'язати з деколонізацією, назва на честь М. Ломоносова – з деколонізацією, на честь М. Горького – з дерусифікацією тощо. Такі пояснення суттєво обсяг видання не збільшили б, але дали б змогу читачеві усвідомити логіку перейменувань. У разі потреби можна послатися на відповідні законодавчі приписи.

Третій, найбільший за обсягом, розділ «Формування системи геонімів Херсонської громади 1845–2024 рр.» містить передмову, список джерел, використаних авторами, перелік геонімів із коротенькою, буквально на кілька строк, історією появи та функціонування геоніму. У передмові цілком обґрунтовано наголошується, що в довіднику вміщено «перший узагальнюючий» текст, який найбільш повно відбиває всі зміни геонімів на території Херсона впродовж XIX–XXI ст. (Білий, Гоманюк, 2025: 75). І хоча «узагальнюючого тексту» ми не знайшли, зате є узагальнюючі факти щодо змін геонімів, що дає змогу в майбутньому підготувати дослідницький текст із використанням зробленого в довіднику. Власне із цим погоджуються й упорядники видання, наголошуючи, що «довідник – це спроба створити основу для подальшого дослідження назв Херсонської міської громади» (Білий, Гоманюк, 2025: 75).

Привертає увагу ґрунтовний перелік використаних різноманітних джерел, залучених до роботи авторами. Крім актових, ділових і картографічних джерел, автори ретельно опрацювали праці херсонських краєзнавців – С. Сухопарова, Є. Горностаєва, І. Ратнера тощо. Залучено до аналізу й неопубліковану «найсвіжішу» роботу одного з авторів довідника С. Дяченка «Історія

перейменувань вулиць у центральній частині Херсона».

Дискусійною уявляється визначена хронологія розділу – 1845–2024 рр. Очевидно, що нижня межа пояснюється тим, що найдавніше використане джерело датується саме 1845 р. – це «План Херсонської губернії губернского города Херсона. 1845 г.» (Білий, Гоманюк, 2025: 77). Але ж план зафіксував те, що на цей рік вже склалося, вже існувало незалежно від відображення в джерелах. Топоніміка міста почала формуватися ще з доімперських часів (відповідно геоніми відомі), а із заснуванням і розвитком міста виникала й урбанстична геоніміка, причому її поступ був обумовлений природним розширенням міста та появою нових районів, специфікою функціонування міського простору, етнічним чи соціальним складом населення тощо. До речі, автори довідника використовують геоніми, що виникли до 184 р.: «Военний форштадт», «Сухарне», «Забалка» тощо (Білий, Гоманюк, 2025: 79–84). На нашу думку, доречніше було б позначити нижню хронологічну межу датою заснування міста, а в тексті пояснити особливості складання та фіксації геонімів.

Складений авторами «Перелік геонімів міста Херсона» заслуговує найвищої оцінки. Йдеться насамперед про військовий час, недоступність частини документів, відсутність чіткої системи геонімів тих населених пунктів, які з 2019 р. стали частиною Херсонської міської громади. Але, попри ці та інші труднощі, перелік геонімів складений ретельно, зважено, професійно, з почуттям важливості (наукової, просвітницької, патріотичної) справи. Наголосимо, що довідник є наслідком величезної інтелектуальної праці, злагоженості команди авторів, уміння знайти ресурси, підібрати ілюстрації тощо.

Власне сам перелік складається з назв проспектів, вулиць, провулків, площ, бульварів як самого міста Херсон, так і населених пунктів Херсонської громади. До кожного геоніма додано стислу довідку – сучасну та колишні найменування з датами фіксації та посиланнями на джерело, місце розташування (адміністративний та історичний райони), зміни в кордонах геоніма тощо. Цей величезний упорядкований обсяг інформації є, безумовно, найбільш цінною для краєзнавців частиною видання.

Довідник містить розлогий додаток, що можна лише вітати. Першим додатком є «Принципи перейменування в Херсонській громаді, розроблені Експертною групою при комісії з перейменувань», датовані березнем 2023 р. (Білий, Гоманюк, 2025: 196–197). Власне цей документ пояснює засади діяльності комісії і вартість прискіпливої уваги читача. Зокрема, метою проголошено створення «сталого системи» геонімів як відображення специфіки й самобутності українського міста

Херсона (Білий, Гоманюк, 2025: 196). Експерти прагнуть «остаточно позбутись залишків системи ідеологічних назв тоталітарного минулого сусідньої ворожої держави», тобто, простіше кажучи, йдеться про декомунізацію та дерусифікацію імперських і радянських часів. Буквально «проситься» ще одне – відображення історії та сьогодення українського Херсона як невід’ємної частини західної, європейської, цивілізації, що зафіксовано в Конституції України.

Експерти чітко й логічно формулюють засади та принципи перейменувань, проголошуючи намагання позбутися імперсько-радянського мілітаризму й ідеологічних маркерів імперської зверхності, прибрати події та імена імперських і радянських часів, не пов’язаних із містом, краєм та Україною. Експерти наголосили також на потребі прибрати геоніми, «пов’язані з негативними явищами впровадження колоніальної, імперської політики поневолення, закріпачення, утисків розвитку українського та інших народів, а також перешкоджання захисту та розвитку прав і свобод людини» (Білий, Гоманюк, 2025: 198). Слушно сформульовано побажання використати різноманітні інструменти «коммерціалізації та глорифікації» – малі архітектурні форми, алеї та інші садово-паркові форми, архітектурні ансамблі, найменування установ та підприємств тощо (Білий, Гоманюк, 2025: 198).

У додатку вміщено два невеликі, але змістовні тексти членів комісії – «Гендерне питання й політика пам’яті в назвах вулиць Херсона» Наталі Кузовової та «Діячі земського самоврядування у вимірі політики пам’яті (на прикладі Херсонської міської територіальної громади)» Олексія Макієнка. Сподіваємося, що важливі аспекти перейменувань (формування модерної української політичної пам’яті, української національної культури та науки, замовчувані сторінки історії, європейська ідентичність) отримають належну увагу в подальших писаннях членів експертної групи.

Слід вітати й наявність у додатку матеріалів соціологічних обстежень громадської думки мешканців громади щодо перейменувань вулиць станом на серпень – вересень 2023 р. і травень 2024 р. Ці дані, крім іншого, містять цікаві особливості історичної пам’яті та політичної самоідентифікації херсонців.

Природно, що в рецензентів виникли побажання й поради для вдосконалення рецензованого видання з огляду на те, що процес дерусифікації та декомунізації продовжиться. Зауважимо, що відповідні резерви мають лише добрі видання. Так, довіднику бракує текстів, зокрема узагальнюючих. Йдеться про нарис з аналізом відповідних дій влади (політики пам’яті) щодо назв і перейменувань в часи імперії, совітів, років незалежності.

Тоді читачеві було б зрозуміла логіка та сенс назв та їх перейменування в окремі періоди історії, необхідність змін мапи геонімів у часи російської агресії. Доречним був би аналіз найбільш чутливих перейменувань з огляду на тренди російського та радянського намагання знищити українство, перетворивши українців і громадян України взагалі на покручей під різноманітними етикетками – «малороси», «радянська людина», «радянське населення» тощо.

Щодо наведених в довіднику даних соціології, то вони є дещо фрагментарними, оскільки новітній етап змін геонімів почався у 2015 р., а відомості подані лише за 2023–2024 рр. Бажано було б використати матеріали опитування по всій Україні в регіональному та соціально-віковому вимірах, що дає змогу виокремити специфіку Херсона. Напрошується також більш розлогий і фаховий (із залученням психологів, істориків,

культурологів) аналіз соціології, який масив соціологічних відомостей перетворить на знання.

Висловлені побажання, по-перше, мають рекомендаційний характер. По-друге, і це є головним підсумком, «Довідник нових геонімів Херсонської громади» є фаховим аналізом украї актуальної для Херсона і всієї України проблеми. «Довідник» наочно засвідчує величезний обсяг роботи експертної групи, її професіоналізм і патріотизм, громадянську мужність, істинну любов до рідного краю. За все це і за ще багато неказаного в цій царині їм велика подяка.

«Звільнена карта. Довідник нових геонімів Херсонської громади» є свідченням помітного кроку у формуванні української національної ідентичності в роки російської агресії. Омріяна перемога зробить ці зрушення незворотними. А довідник вже став яскравою сторінкою в історії херсонського краєзнавства.

Література:

1. Білий Д., Гоманюк М., Дяченко С., Кузовова Н., Макієнко О., Яровий В. Звільнена карта. Довідник нових геонімів Херсонської громади. Заг. ред. Д. Білого, М. Гоманюка. Херсон : Вид-во Херсонського державного університету, 2025. 238 с.
2. Херсон. Звільнена карта. Вебсайт ГО Херсонське обласне відділення Соціологічної асоціації України. URL: <https://www.khersonmemory.info/>.

References:

3. Bilyi, D., Homaniuk, M., Diachenko, S., Kuzovova, N., Makiienko, O., Yarovyi, V. (2025). Zvilnena karta. Dovidnyk novykh heonimiv Khersonskoi hromady [Released Map. Directory of New Geonyms of the Kherson Community]. D. Bilyi & M. Homaniuk, Eds. Kherson: Kherson State University Publishing House [in Ukrainian].
4. Kherson (n.d.). Zvilnena karta [Released Map]. Website of the NGO Kherson Regional Branch of the Sociological Association of Ukraine. Retrieved from <https://www.khersonmemory.info/> [in Ukrainian].

Рецензія надійшла до редакції 27.03.2025
The review was received 27 March 2025